

Izvještaj o teorijama zavjere u internetskom okruženju i ekosustavu suzbijanja dezinformacija u Balkanskom trokutu (BiH, Hrvatska i Srbija)

Nebojša Blanuša, Vedran Jerbić, Jasna Milošević-Đorđević,
Vladimir Turjačanin

Informacije o licenciranju

Otvoreni pristup. Neka prava pridržana. Kao izdavač ovog djela, REDACT želi potaknuti što širu njegovu distribuciju, a pritom zadržati autorska prava. Stoga imamo politiku otvorenog pristupa koja omogućuje svima pristup našem sadržaju na mreži besplatno. Svatko može preuzeti, spremati, izvesti ili distribuirati ovo djelo u bilo kojem formatu, uključujući prijevod, bez pismenog dopuštenja. To podliježe uvjetima licence Creative Commons By Share Alike. Glavni uvjeti su::

- REDACT i autor(i) su navedeni, uključujući našu web adresu www.redactproject.sites.er.kcl.ac.uk
- Ako koristite naše djelo, dijelite rezultate pod sličnom licencom.

Potpuna kopija licence može se pronaći na <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>

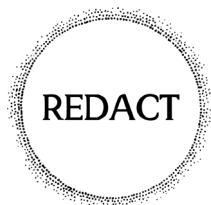

Dizajnirao Julius Haferkorn

Otisak

Objavio REDACT studenog 2025
© REDACT. Neka su prava pridržana.
www.redactproject.sites.er.kcl.ac.uk

REDACT je podržan od strane programa sufinanciranja CHANSE ERA-NET, koji je primio sredstva iz Programa za istraživanje i inovacije Europske unije Obzor 2020, u okviru Ugovora o dodjeli bespovratnih sredstava br. 101004509. Istraživanje u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji financirala je Hrvatska zaklada za znanost.

Funded by
the European Union

Sadržaj

Sažetak izvještaja	4
1. Povijest i kontekst teorija zavjere u Balkanskom trokutu	6
2. Regionalno internetsko okruženje i konspiratorni ekosustav	8
3. Studija slučaja: Teorije zavjere o „Velikoj zamjeni“ u regiji	11
4. Studija slučaja: Recepcija rata u Ukrajini u Balkanskom trokutu	14
5. Sektor za borbu protiv dezinformacija u Balkanskom trokutu	15
6. Prošireni ključni nalazi	17
7. Proširene preporuke	18
Bibliografija	20

Sažetak projekta REDACT

Projekt REDACT analizirao je kako digitalizacija oblikuje formu, sadržaj i posljedice teorija zavjera, uključujući internetsku društvenost te njihove izvanmrežne učinke. Umjesto shvaćanja digitalizacije kao procesa s univerzalnim ishodima, ili teorije zavjere kao uvijek i svugdje iste, REDACT je promatrao internetske teorije zavjera i organizacije za suzbijanje dezinformacija u odabranim europskim državama. Projekt je okupio tim od četrnaest istraživača koji su analizirali podatke iz Zapadne i Srednje Europe, Baltika i Zapadnog Balkana.

Metodologija

Koristeći ključne riječi povezane s različitim temama teorija zavjera, projekt je prikupio 6 milijuna objava s platformi Twitter/X, Facebook, Instagram i Telegram u razdoblju 2019.–2024. Istraživači su primijenili kombinaciju digitalnih metoda i strategija pažljivog čitanja te su se usredotočili na razumijevanje političkih, kulturnih i ekonomskih konteksta kako bi objasnili kako i zašto se teorije zavjere šire u internetskom okruženju diljem Europe. Svaki regionalni tim proveo je etnografske intervjue s ključnim članovima organizacija koje se bave suzbijanjem dezinformacija u svrhu razumijevanja njihovih raznolikih pristupa.

O autorima

Regionalni tim čine: prof. dr. sc. Nebojša Blanuša (Sveučilište u Zagrebu, voditelj), prof. dr. sc. Jasna Milošević-Đorđević (Univerzitet Singidunum, Beograd), prof. dr. sc. Vladimir Turjačanin (Univerzitet u Banjoj Luci) i dr. sc. Vedran Jerbić (Sveučilište u Zagrebu, istraživački asistent).

Glavni nalazi

- **Normalizirana politička imaginacija:** Konspiracizam je postao normalizirani oblik političke imaginacije kako među elitama tako i građanima. Utemeljen u postkonfliktnoj kulturi viktimizacije, često služi mobilizaciji i afektivnoj polarizaciji. Političke elite snose veliku odgovornost za instrumentalizaciju neutemeljenih konspiratornih narativa, čime produbljuju nepovjerenje i slabe demokratsku kulturu.
- **Duboki povijesni korijeni:** Konspiratorno mišljenje povijesno je ugrađeno kroz regionalna iskustva imperijalne dominacije, čestih promjena granica, diktatorskih i autoritarnih režima i ponavljajućih vanjskih uplitanja. S obzirom na takva naslijeđa, uz krhke institucije i ranjive medijske sustave, univerzalni ili modeli suzbijanja konspiracizma razvijeni u SAD-u nisu prikladni; nužni su pristupi osjetljivi na regionalni kontekst.
- **Regionalni ekosustav:** Jezična i kulturna bliskost omogućuju lako prekogranično širenje teorija zavjera. Regionalni portali recikliraju jedni druge, stvarajući transnacionalni konspiratorni ekosustav. Ratni konspiratorni narativi odražavaju međuetničke napetosti, što nalaže koordinirane regionalne odgovore.
- **Prilagodljivost i povezanost:** Regionalne teorije zavjera izrazito su prilagodljive – prelazeći s teme na temu (npr. od COVID-a-19 do „Velikog reseta”), povezuju različite skupine i stapaju se u „super-zavjere”. Potaknute egzistencijalnim tjeskobama, jačaju povezivanje unutar preklapajućih mreža dezinformacija.

- **Globalno-lokalno stapanje:** Globalni konspiratorni narativi – „Velika zamjena”, poricanje COVID-a-19, „rodna ideologija” itd. – utkali su se u domaće brige o unutarnjim i vanjskim „neprijateljima”. Takva hibridizacija održava konspiracizam relevantnim u politikama identiteta.
- **Polarizacija kroz kulturnu traumu:** Konspiratorno uokvirivanje pojačava polarizaciju, veponizira povijesne rane i prijeptore kulturnih ratova. Time raspravu čini emocionalno nabijenom i otpornom na činjenice, kao što je razvidno u regionalnim reakcijama na rusku invaziju Ukrajine.
- **Odraz sustavnih neuspjeha:** Vjerovanja u zavjere izraz su razočaranja korupcijom, klijentelizmom, institucionalnom krhkošću i jazom između obećanja i životne stvarnosti. Konspiratorni narativi simptomi su demokratske erozije i dubokog nepovjerenja nagomilanog kroz desetljeća slabog upravljanja.
- **Sive zone i iliberalna retorika:** Konspiratorni diskurs često djeluje u sivoj zoni između legitimnog neslaganja i manipulacije – kroz memove, insinuacije i govor u šiframa. Iliberalni akteri iskorištavaju tu dvoznačnost, normalizirajući konspiratornu retoriku i dalje nagrizajući demokratsku uljudenost.
- **Krhkost sektora suzbijanja dezinformacija koji je pod pritiskom:** Sektor je malen, nedovoljno financiran i oslonjen na civilno društvo. Unatoč tome, provodi ključne zadatke praćenja, provjere informacija i medijske pismenosti; novinari i istraživači izloženi su uznemiravanju i kampanjama blaćenja, uz raširenu nekažnjivost. Financiranje je i dalje nesustavno i podložno geopolitičkim utjecajima.
- **Pogrešno predstavljanje sektora:** Kritike često karikiraju rad sektora i previđaju njegovu demokratsku važnost, nagrizajući povjerenje javnosti u rijetke institucije koje štite činjenični diskurs.
- **Ograničenja tehnoloških rješenja:** Suprotstavljanja konspiracizmu često precjenjuju tehnološka rješenja, zanemarujući njegove dublje uzroke. Trajna promjena traži transformaciju građanske kulture i upravljanja, a ne samo digitalnih platformi.
- **Nadogradnja provjere točnosti informacija i medijske pismenosti:** Fact-checking i medijska pismenost su vitalni ali sami nisu dovoljni za suprotstavljanje dezinformacijama jer se odgovornost prebacuje na korisnike, a ne na proizvođače dezinformacija i digitalne platforme. Potrebno je sustavnije djelovanje na društvenoj otpornosti, pripremljenosti na krize i regulatornim intervencijama protiv onih koji omogućuju konspiracizam.
- **Uloga svakodnevnih korisnika:** Građani aktivno osporavaju teorije zavjera na internetu, ali je njihovo djelovanje nedovoljno istraženo; studije bazirane na velikim količinama podataka često preuveličavaju zatvorenost eho-komora, a istraživanja o opravdanom konspiratornom mišljenju još uvijek ne postoje.

Preporuke

1. **Kreirati prilagođena rješenja za cijelu regiju i razmotriti druge pristupe:** ne uvoziti modele i rješenja odnosa prema konspiracizmu mehanički iz drugih zemalja i regija.
2. **Razumjeti teorije zavjera kao poseban oblik dezinformacija:** proučiti što ih čini „ljepljivijima” od drugih vrsta. Ključna su pitanja „zašto” i „kako”.
3. **Prepoznati temeljne uzroke konspiracizma:** umjesto simptoma potrebno je rješavati strukturne uzroke – osjećaj isključenosti, otuđenost elita od građana, zloupotrebe moći, nepravde i FIMI (strano informacijsko manipuliranje i uplitanje).
4. **Rješavati suštinske probleme javnim politikama:** prioritet su antikorupcijske mjere, socijalna skrb te reforme pravosuđa i javnih službi radi izgradnje vjerodostojnih institucija čime se smanjuje plodno tlo za nastanak teorija zavjera.

5. **Destimulirati internetske dezinformacije:** regulatori i platforme moraju surađivati u javnom interesu.
6. **Gledati izvan društvenih mreža:** sagledati cjelokupni konspiratorni ekosustav.
7. **Ne koristite teorije zavjera kao oružje za poticanje kulturnih ratova:** oduprijeti se normalizaciji neutemeljenih teorija zavjera.
8. **Ne dopuštajte da iliberalni konspiratorni narativi postavljaju okvire nacionalnih rasprava:** medijska neutralnost ne znači toleriranje prikrivene diskriminacije, rasizma, homofobije, povijesnog revizionizma i protuustavnog djelovanja.
9. **Reformirati modele financiranja sektora suzbijanja dezinformacija:** osigurati dugoročne projekte, održivo planiranje, državnu potporu i ulaganja u sektor.
10. **Priznati da je dezinformacija politička kategorija:** od te polazne točke treba graditi transparentne kriterije za pravedne odluke o kvaliteti i učinkovitosti informacija.

1. Povijest i kontekst teorija zavjere u Balkanskom trokutu

Konspiratorno mišljenje već je dugo prisutno u načinima na koje se na Balkanu tumači moć, povijest i krize. Od ranonovovjekovnih mitova o izdaji do današnjih digitalnih dezinformacija, narativi o zavjerama oblikuju trajnu političku gramatiku ukorijenjenu u povijesti stvarnih vanjskih uplitanja, ponavljajućih imperijalnih dominacija i promjena granica, domaćih diktatorskih i autoritarnih režima, regionalnih i unutar-državnih sukoba, institucionalne krhkosti i medijskih sustava podložnih manipulaciji. To su okolnosti koje su sumnju pretvorile u strategiju preživljavanja, a konspiracizam u ustaljen način objašnjenja svijeta.

Utemeljujući mitovi o izdaji, porazu i božanskoj kazni osnova su nacionalističke konstrukcije identiteta. Srpski mit o Kosovu (1389.), hrvatska bitka na Krbavskom polju (1493.) i pad Bosne (1463.) prikazuju se kao izdaje – od strane elita ili izostale pomoći saveznika – te se tumače kao božja kazna ili providnost. Takvi nadnaravni, a kasnije svjetovni konspiratorni narativi (npr. slučaj Zrinskih i Frankopana) pretvarali su žrtvovanje u vrlinu i otpor, postajući obrasci modernog nacionalističkog mitotvorstva.

Nakon Francuske revolucije, zavjera postaje transeuropski politički idiom. U Habsburškoj Monarhiji i Osmanskom Carstvu revolucionarno je previranje tumačeno kao dijabolična urota

protiv oltara i trona. Lokalni ustanci spojili su tajnost s pobunom: Prvi srpski ustanak (1804.–1813.) odvijao se usred spletki između osmanskih, ruskih i francuskih agenata. Zapadnjačke predodžbe o „balkanskim urotama“ zapravo su odražavale praksu velikih sila – tajnu diplomaciju i špijunažu u rješavanju „Istočnog pitanja“. Do Berlinskog kongresa 1878. svaka je balkanska država svoje granice doživljavala kao proizvod tuđih nagodbi, a do Prvog svjetskog rata tajne političke makinacije učinile su percepciju zavjere racionalnim načinom razumijevanja moći.

Početak 20. stoljeća u regiju se uvoze antisemitski i antimasonske mitovi koji se stapaju s lokalnim nacionalizmima. Hrvatske katoličke i srpske pravoslavne elite preuzele su europske rasno-konspiratorne izraze, prikazujući Židove, masone i „strane agente“ kao rušitelje nacionalnoga jedinstva. *Protokoli sionskih mudraca* širili su se od 1920-ih u brojnim izdanjima na Balkanu. Ustaška kvislinška država (1941.–1945.) takve je narative upotrijebila za opravdanje genocida kao „preventivne obrane“ od Židova, Srba i komunista. Ratna propaganda prikazivala je vlastite protivnike kao marionete stranih sila – partizane kao „sluge Moskve“, a četnike i ustaše kao „domaće izdajnike“. Taj konspiratorni obrazac preživio je i u socijalističkoj Jugoslaviji.

Nakon 1945. socijalistički je režim institucionalizirao sumnju kao instrument vladavine. Oznaka „neprijatelj naroda“ služila je za opravdanje čistki političkih protivnika, kolaboracionista, klera i emigranata. Raskol s Informbiroom 1948. dodatno je zaoštrio ovu logiku: Moskva je proglasila Tita „imperijalističkim plaćenikom“, dok je Beograd proganjao „staljinističke špijune“. Goli otok postao je i upozorenje i spomenik državnoj paranoji – sustavno organiziranoj potrazi za „pritajenima“ i „nelojalnim“. Stvarna sovjetska prijetnja ispreplela se s proizvedenom sumnjom, učvrstivši političku kulturu tajnosti, izdaje i represije.

Liberalizacija 1960-ih i 1970-ih nakratko je proširila prostor javnosti, ali je s društvenim nemirima reafirmirala konspiratorne reflekske. Hrvatsko proljeće (1971.) reinterpetirano je kao „kontrarevolucija“ koordinirana s emigracijom; njegovim gušenjem u Karađorđevu obnovljena je središnja kontrola. Paralelne čistke u Srbiji (1972.) slijedile su isti obrazac. Infiltracija gerilaca Hrvatskoga revolucionarnog bratstva u Bugojnu 1972. dodatno je učvrstila ideje o povezanosti „neprijateljske emigracije“ i opozicije u zemlji. Ustav iz 1974. redistribuirao je vlast, ali je zadržao mentalitet nadzora i sumnje.

Nakon Titove smrti, gospodarska kriza i politička paraliza oživjele su opsadne narative. Čak su i školske mnemotehnike bilježile tjeskobu: „Jugoslavija je okružena BRIGAMA“ - akronim sastavljen od početnih slova imena susjednih zemljama. Javna sfera početkom 1980-ih ispunila se konspiratornim interpretacijama ustavnih aranžmana, napetosti između centra i republika, pitanja Kosova i ekonomske krize. Mediji i političari znali su pretjerivati – u Srbiji ponekad o „vatikansko-kominternovskoj zavjeri“, u Hrvatskoj i Sloveniji o „srpskoj hegemoniji“. Kako je socijalistička legitimnost erodirala, nacionalistički konspiracizam ispunio je prazninu u drugoj polovini 1980-ih, hraneći međuetničke strahove i uzajamne optužbe za eksploataciju.

Za vrijeme ratova 1991.–1995. ti su obrasci oblikovali propagandu i politike. Srpski su mediji širili mit o „njemačko-vatikansko-CIA zavjeri“, dok su hrvatske i bošnjačke

elite uočavale „projekt Velike Srbije“, a Bošnjaci dodatno strahovali od „dogovora u Karađorđevu“ o podjeli BiH. Kroz suđenja na MKSJ, konspiratorni okviri konkurentskih viktimologija dodatno su se učvrstili: Srbi su ga tumačili kao anti-srpski sud, a Hrvati su prigovarali „izjednačavanju žrtve i agresora“. Nakon Dayton, takvi su metanarativi postali temelji desničarskih identitetskih politika. NATO intervencija 1999. zapečatila je anti-zapadne trope u Srbiji, dok je prvi hrvatski predsjednik poticao izolacionistički konspiracizam, prikazujući regionalnu suradnju kao skriveni plan obnove Jugoslavije. Mediji pod kontrolom elita širili su narative egzistencijalne ugroženosti, učvršćujući konspiracizam kao mainstream kognitivni stil.

U 2000-ima i 2010-ima konspiracizam se prilagodio politici proširenja EU-a i NATO-a. Pojavljuje se euroambivalencija: jedni idealiziraju Bruxelles kao spasitelja i simbol „bijega s Balkana“, dok ga drugi prikazuju kao meku imperiju koja razgrađuje suverenitet i nacionalne kulture. Usporedbe između EU-a i Jugoslavije – obaju zamišljenih kao nadnacionalnih tvorevina s izraženom nejednakošću jezgre i periferija – hrane euroskepticizam. Ti se okviri prepliću s globalnim teorijama zavjere o Sorosu, „globalistima“ ili migracijama, potkopavajući povjerenje u europske institucije.

Pandemija COVID-19 dodatno je pojačala te tendencije. Prema istraživanju BiEPAG-a iz 2020., čak 77% građana Zapadnog Balkana vjerovalo je u barem jednu veliku teoriju zavjere – više nego trostruko iznad zapadnoeuropskog prosjeka. U Hrvatskoj su istraživanja PRO-FACT/ADMO (2022.–2025.) pokazala da 59% građana vjeruje da se prikrivaju podaci o zarazi, a 54,5% da se skriva štetnost cjepiva, što odražava duboko nepovjerenje prema vlasti i medijima. Taj je skepticizam poticao oklijevanje prema cijepljenju i otpor prema mjerama. Pandemijske su se teorije zavjera ubrzo preoblikovale u narative o „Velikom resetu“, „Velikoj zamjeni“, QAnonu i globalnim sukobima, te ukazale da se međunarodni dezinformacijski tropi lokaliziraju kroz balkanske povijesne traume i reinterpetiraju kao priče o izdaji i podčinjavanju.

Konspiratorni ekosustav Balkanskog trokuta razlikuje se od zapadnoeuropskog u dvije ključne točke. Prvo, naslijeđe ratova 1990-ih održava sveprisutni identitet žrtve: svaka zajednica sebe vidi kao povijesnu žrtvu vanjske manipulacije, što teorije zavjere čini psihološki uvjerljivima i politički korisnima. Drugo, konspiratorni su narativi u regiji dio mainstreama. Za razliku od većine država EU-a, u Srbiji – a donekle i u BiH te Hrvatskoj – vladajuće elite i mediji rutinski šire priče o zavjerama. Takva potpora „odozgo“ briše razliku između rubnog i službenog diskursa, produbljujući cinizam i slabeći demokratsku odgovornost.

Konspiracizam djeluje istodobno **odozdo prema gore** (online zajednice korisnika) i **odozgo prema dolje** (stranačko-medijski kompleksi). Njegova postojanost u obliku neutemeljenih teorija zavjere ugrožava demokratsku konsolidaciju razarajući činjenični konsenzus i omogućujući manipulaciju domaćih i stranih aktera – uključujući ruske propagandne operacije koje iskorištavaju anti-zapadne sentimente. Suzbijanje tih pojava zahtijeva dugoročna ulaganja u povjerenje, odgovornost i kritičku medijsku pismenost, kao i konstruktivno suočavanje s traumatskim povijesnim iskustvima, institucionalnim slabostima i političkom ekonomijom nepovjerenja koji čine konspiracizam uvjerljivim.

2. Regionalno internetsko okruženje i konspiratorni ekosustav

Tri zapadnobalkanske države – Hrvatska, BiH i Srbija – čine jezično i digitalno povezanu regiju obilježenu snažnim političkim i informacijskim kontrastima. Iako je korištenje interneta gotovo univerzalno rašireno, povjerenje u institucije i novinarstvo znatno zaostaje za europskim prosjekom, što stvara plodno tlo za širenje konspiratornih narativa. Hrvatska ima relativno pluralistički medijski sustav, BiH etnički fragmentiran, a Srbija izrazito politički zarobljen medijski prostor – što pokazuje tri različita modela problematičnog digitalnog okruženja.

Prema DataReportalu (2025.), penetracija interneta u Hrvatskoj iznosi 84,4% (3,27 milijuna korisnika), u BiH 86,7% (2,97 milijuna), a u Srbiji 91,8% (6,63 milijuna). Korištenje društvenih mreža rašireno je u sve tri zemlje: oko 75% građana Hrvatske, 70% Srbije i 65% BiH ima barem jedan profil na društvenim mrežama.

U Hrvatskoj Facebook i YouTube ostaju dominantne platforme. Instagram broji oko 1,40 milijuna korisnika (43% internetskih korisnika), a TikTok oko 1,12 milijuna (34%). U Srbiji Instagram doseže 3,15 milijuna (48%), a TikTok 2,32 milijuna korisnika (35%). U BiH, Instagram koristi 44%, a TikTok 33% internetskih korisnika. Osim toga, Telegram je važan komunikacijski kanal diljem regije – i kao sredstvo osobne

komunikacije, i kao glavni kanal za širenje konspiratornog sadržaja.

Prema Reuters Institute Digital News Reportu 2025, društvene mreže postale su ključni izvor vijesti.¹ U Hrvatskoj Facebook za vijesti tjedno koristi 48% sudionika, zatim YouTube (24%), Instagram (14%) i TikTok (12%). U Srbiji Facebook koristi 45%, YouTube i Instagram po 33%, a TikTok 21%. Tradicionalna televizija i dalje je glavni izvor vijesti (64% u Hrvatskoj, 73% u Srbiji, 71% u BiH), dok otprilike polovica odraslih koristi društvene mreže za informiranje. Ipak, povjerenje u vijesti vrlo je nisko – 36% u Hrvatskoj, 27% u Srbiji i 28% u BiH – znatno ispod prosjeka EU od 44%. Taj rašireni skepticizam potiče privlačnost „alternativnih“ izvora koji obećavaju autentičnost i otpor navodnoj manipulaciji mainstreama.

Medijski ekosustavi triju zemalja bitno se razlikuju po strukturi, ali konvergiraju u pogledu ranjivosti na politizaciju i slabog povjerenja. U Hrvatskoj je regulacija usklađena s EU, a uz profesionalno novinarstvo prisutan je i trajan politički utjecaj. Javna televizija HRT zadržava formalnu neovisnost, ali često odražava prioritete vlasti. Samo 28% građana iskazuje povjerenje u medije, a više od 80% navodi da redovito susreće dezinformacije.

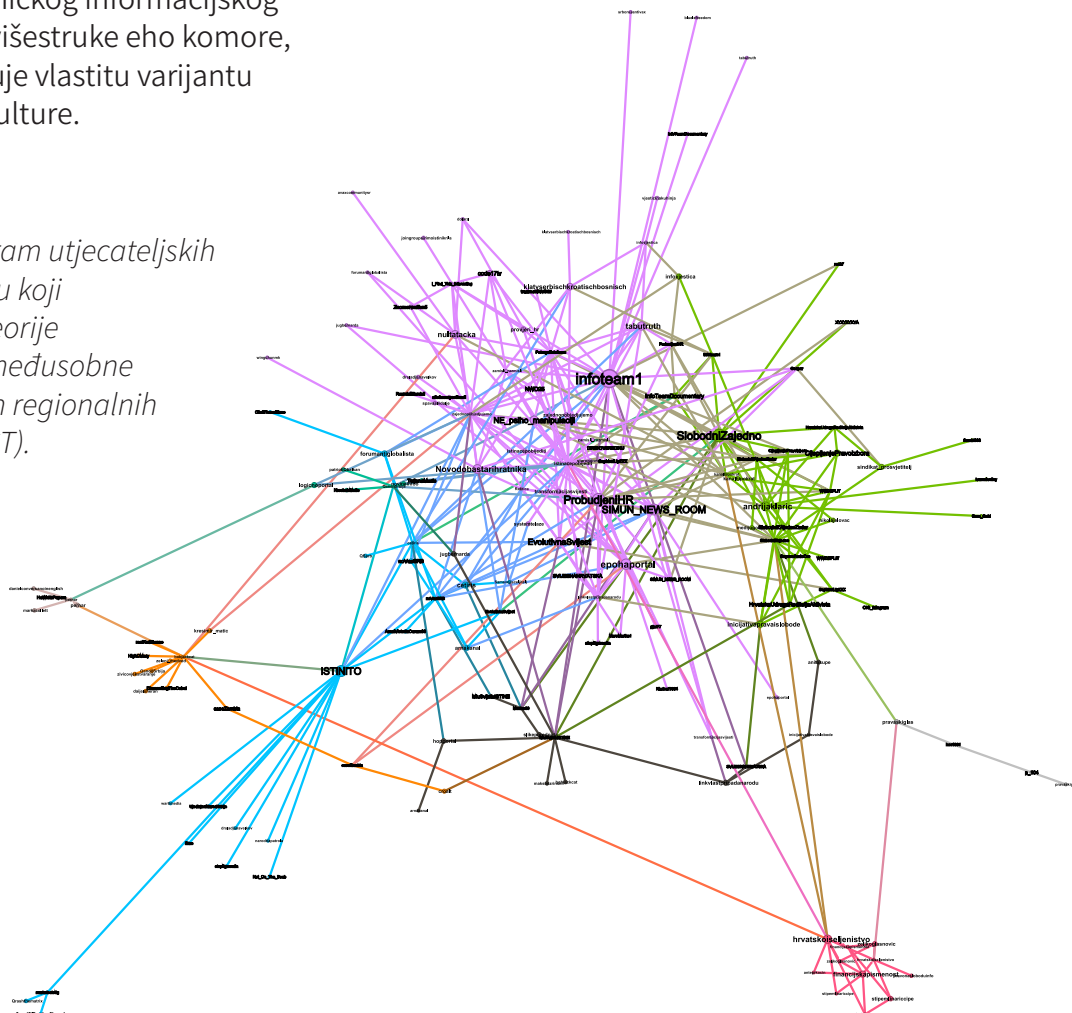
Srbijanski medijski sustav obilježen je visokim stupnjem političkog zarobljavanja – visoko centraliziran i politiziran sustav u kojem provladina tabloidizacija zamagljuje granicu između propagande i novinarstva. Organizacija Freedom House ocjenjuje Srbiju kao „djelomično slobodnu“, dok Reporteri bez granica upozoravaju na „duboku, trajnu propagandnu kampanju“ koja obuhvaća većinu glavnih medija. Tabloidi poput Informera i Alo-a te televizije Pink i Happy služe kao kanali prorežimskih i prokremaljskih narativa. Prema izvještaju SEENPM-a (2025), samo 30% građana Srbije vjeruje medijima, a čak 65% selektivno izbjegava vijesti.

U BiH, prema Europskom sveučilišnom institutu (2025), informacijski prostor duboko je etnopolitički fragmentiran, s tri paralelna medijska sustava. U Republici Srpskoj, mediji povezani s Dodikovim režimom (RTRS, ATV) prikazuju zapadne aktere i nevladine organizacije kao zavjereničke prijetnje, dok se sarajevski mediji (Oslobođenje, Klix.ba) suprotstavljaju takvim narativima, ali ponekad s vlastitim etnostranačkim pristranostima. Nepostojanje zajedničkog informacijskog prostora proizvodi višestruke eho komore, od kojih svaka njeguje vlastitu varijantu konspiratorne subkulture.

U sve tri zemlje konspiracizam cvjeta na sjecištu nepovjerenja, populizma i digitalne fragmentacije. U Hrvatskoj je istraživanje ADMO-a pokazalo da je pandemijska infodemija stvorila trajan ekosustav pseudo-medija – poput Logično, Transformacija svijesti, Istinom protiv laži i HOP portala – koji kombiniraju stvarno izvještavanje i konspiratorne narative.² Ti portali danas šire anti-EU, klimatski skeptične i antiimigracijske poruke. U istraživanju REDACT-a, kanali na Telegramu kao što su InfoTeam1, Slobodni ZAJEDNO, ProbudeniHR i iSTINITO ukazuju na migraciju konspiratornog sadržaja s moderiranih platformi na kriptirane komunikacijske prostore te jačanje takve regionalne i šire povezanosti u dijeljenju teorija zavjera.

U Srbiji se konspiratorna retorika najdublje stopila s mainstream političkom komunikacijom. Anti-NATO, anti-LGBTQ+ i proruske teme redovito se pojavljuju u medijima povezanim s državom. Prema GLOBSEC-ovu istraživanju (2020.), čak 74% građana Srbije vjeruje da „svijetom vladaju tajne elite“. Nakon što su platforme 2021.–2022. pojačale moderiranje sadržaja, BIRN je

Slika 1. Mrežni dijagram utjecateljskih kanala na Telegramu koji promoviraju razne teorije zavjere - ilustracija međusobne povezanosti većinom regionalnih kanala (izvor: REDACT).

dokumentirao migraciju konspiratornih zajednica na Telegram, gdje su se formirali hibridni ideološki centri koji povezuju rusku propagandu, skepticizam prema cjepivu i ultranacionalizam. Kanali poput Narodna patrola i Srpska istorija povezuju online ekstremizam s fizičkim mobilizacijama protiv migranata i oporbe.

U BiH su teorije zavjere istodobno mainstream i lokalizirane. Istraživanje organizacije *Zašto ne* (2022.) pokazalo je da 29% ispitanika čvrsto vjeruje u teorije zavjere, 47% je neodlučno, a samo 24% ih odbacuje. Narativi o „stranom uplitanju“ i „dubokoj državi“ prisutni su u svim entitetima, dok prema Memorijalnom Centru Srebrenica negiranje genocida i narativi o secesiji dominiraju u medijima u Republici Srpskoj. Na bošnjačkoj strani ponekad prevladavaju antiruski i antihrvatski narativi s konspiratornim tonovima. Povrh toga, pseudoarheološki mit o bosanskim piramidama ilustrira kako se pseudoznanost, konspiratorni turizam i online poduzetništvo međusobno prepliću.

Pojačano moderiranje globalnih platformi potaknulo je migraciju konspiratornog sadržaja na Telegram, privatne blogove i alternativne video servise. U Hrvatskoj su brisanja Facebook računa 2022.–2023. potaknula reorganizaciju na Telegramu. U Srbiji je Telegram postao glavno središte za zajednice koje kombiniraju političku propagandu i ekstremistički aktivizam. U BiH je provedba nedosljedna te je uobičajeno unakrsno objavljivanje na Facebooku, YouTubeu i Telegramu. Jezična sličnost omogućuje nesmetano regionalno širenje. Srpski portali često prvi plasiraju narative koji potom kruže hrvatskim i bosansko-hercegovačkim digitalnim prostorom, pokazujući kako transnacionalni konspiratorni ekosustav nadilazi političke granice dok koristi zajednički jezik i kulturne reference.

Kapaciteti za provjeru informacija znatno variraju, no sektor je znatno manji i slabije financiran nego u zapadnoj Europi. Unatoč tome, ima ključnu ulogu u monitoringu, istraživanju, zagovaranju i edukaciji o medijskoj pismenosti. U Hrvatskoj je infrastruktura najrazvijenija, predvodi je Faktograf.hr, uz noviju inicijativu

Točno tako (kratkoročno partnerstvo nevladinih udruga i akademskog sektora). U Srbiji djeluju neovisni portali Istinomer, RaskRIKavanje.rs i FakeNews Tragač, koji rade pod stalnim pritiscima i kampanjama diskreditacije (Amnesty International, 2024.). U BiH djeluju Raskrinkavanje.ba i Istinomjer.ba. Regionalnu mrežu koordinira SEE Check, koja povezuje organizacije, ali uglavnom doseže urbane i obrazovane publike. Među televizijskim kućama, samo je N1 sustavno razvijala strategiju protiv dezinformacija u suradnji s ADMO-om.

Programi medijske pismenosti u regiji uglavnom su projektni, uglavnom bez stalnog institucionalnog financiranja i ovisni o donatorskim ciklusima. U Hrvatskoj postoji državni okvir, ali nedostaje kontinuirana suradnja s nevladinim sektorom, cjelovita institucionalizacija i stabilni proračuni za sve škole. U BiH i Srbiji borba protiv dezinformacija uglavnom je prepuštena civilnom društvu, koje unatoč slaboj institucionalnoj podršci pokazuje znatnu kreativnost.

Općenito, konspiracizam je u Hrvatskoj više stigmatiziran, u Srbiji normaliziran, a u BiH segmentiran. Dok je u Zapadnoj Europi takav diskurs potisnut na rub sustava, u Balkanskom trokutu on se preklapa s glavnim političkim i medijskim narativima. Ipak, sve tri zemlje dijele slične strukturne uzroke: nisko povjerenje, barem djelomičnu medijsku zarobljenost, socioekonomsku nesigurnost sektora borbe protiv dezinformacija i geopolitičke tenzije ukorijenjene u traumama iz 1990-ih, koje se i danas često zloupotrebljavaju u postojećim turbulentnim okolnostima međunarodnog poretka.

Učinkovito suzbijanje konspiracizma stoga zahtijeva koordinirane regionalne strategije – jačanje prekogranične provjere informacija, suradnju u programima medijske pismenosti, osiguranje transparentnosti medija i osnaživanje javnog servisa – kako bi se obnovila zajednička činjenična osnova u sve fragmentiranijem informacijskom prostoru.

3. Studija slučaja: Teorije zavjere o „Velikoj zamjeni“ u regiji

Zabrinutost zbog zamjene europskog stanovništva neeuropskim populacijama, kako je izražena u narativima „Velike zamjene“, može se razumjeti kao dio „konačne europeizacije Balkana“ – tj. procesa etnizacije nacije u specifičnom geopolitičkom kontekstu.³

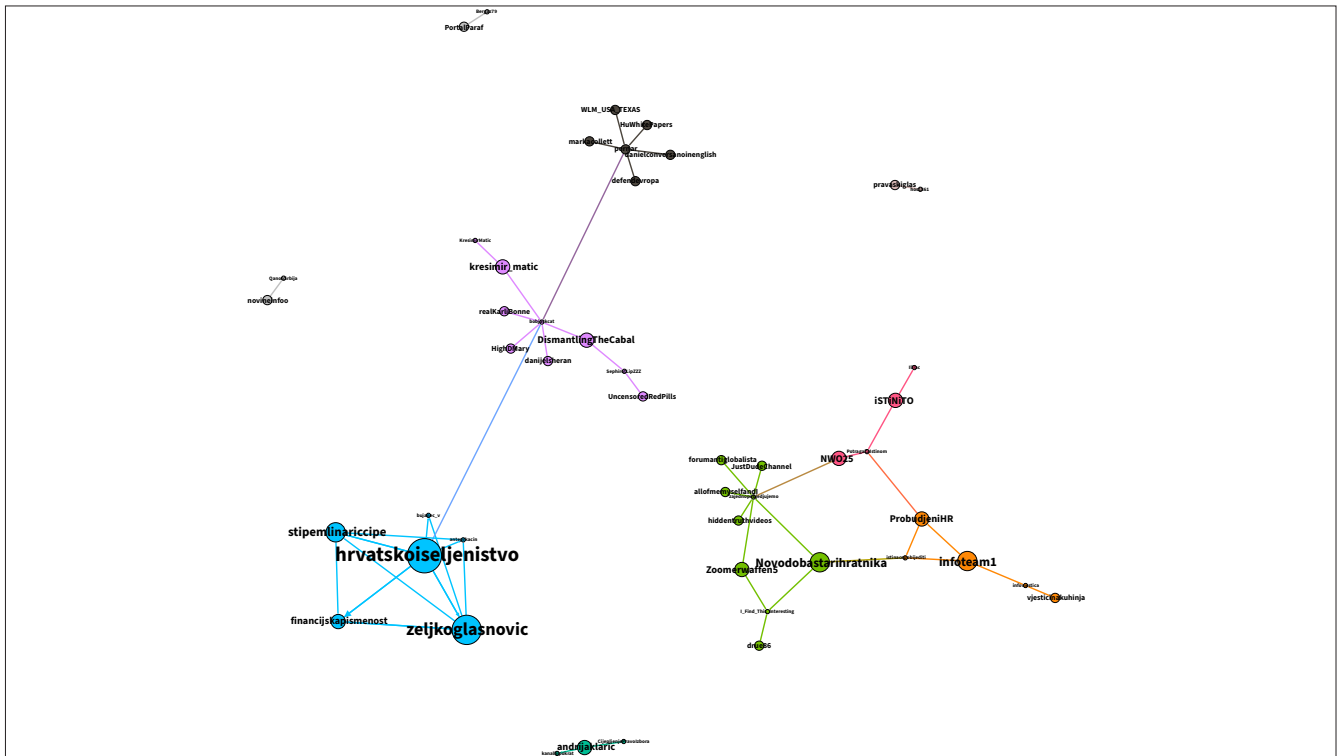
Kulturne traume odigrale su središnju ulogu u oblikovanju nacionalnih identiteta u postkonfliktnim društvima bivše Jugoslavije. Sukobljena tumačenja ratova 20. stoljeća i život na povijesno gledano promjenjivim granicama carstava produbila su unutarne i međuetničke podjele – osobito između Hrvatske i Srbije – te potaknula složene oblike stereotipizacije u Bosni i Hercegovini, koje su oblikovane osmanskim naslijeđem i islamofobijom. Političke elite iskoristile su takve narative kako bi poticale nacionalizam i mitologizirale jedinstvo putem ideja o organskoj homogenosti političkog tijela. Posljedično su nacionalni identiteti na Balkanu izgrađeni uz snažan osjećaj ranjivosti od strane Drugih.

U 1990-ima nacionalistički diskurs poistovjećivao je naciju s etničkom čistoćom, oblikujući tako ranije oblike mišljenja o „zamjeni stanovništva“. Etničko čišćenje imalo je za cilj „pročišćavanje“ nacionalnog prostora, protjerivanje „Drugih“ i preseljavanje sunarodnjaka. Iako tada još nije bilo eksplicitnog diskursa o „Velikoj zamjeni“, takvi su narativi utirali put ideji nekontaminirane nacije, koja je kasnije poslužila kao referentni okvir za takav konspiratorni diskurs. Međutim, najizravniju poveznicu između ratnih prèteksta i novijih oblika konspiracizma uspostavili su sami zagovaratelji „Velike zamjene“. Kako ističe John Feffer: „[M]asovni ubojice poput Andersa Breivika u Norveškoj i napadača u Christchurchu na Novom Zelandu izravno povezuju svoje zločine s etničkim čišćenjem koje su poticali ratni zločinci poput srpskog političara Radovana Karadžića za vrijeme raspada Jugoslavije. Na taj način zagovaratelji teorije Velike zamjene održavaju na životu duh najgoreg rata koji je Europa doživjela nakon Drugoga svjetskog rata.“⁴

U Hrvatskoj su se eksplicitni narativi „Velike zamjene“ pojavili za vrijeme migrantske krize 2015., kada se javni diskurs podijelio između sekuritizacijskog okvira i humanitarnog pristupa. Sekuritizacijski okvir uveo je fraze koje će kasnije postati okosnica zavjeroloških mitova – „valove migranata“, „demografski šok“ i „prijetnje europskom identitetu i kršćanstvu“. Ipak, budući da je na balkanskoj ruti Hrvatska u velikoj mjeri bila sekundarna tranzitna zemlja, takvi su narativi ostali prigušeni i ublaženi humanitarnim kontekstom krize. Za vrijeme i nakon pandemije COVID-19, narativi „Velike zamjene“ u Hrvatskoj dobivaju novi zamah. Liberalizacija radnih dozvola dovela je do velikog priljeva stranih radnika u turizmu i građevinarstvu. Desni politički akteri to su iskoristili, reinterpetirajući demografske i ekonomske procese kroz okvir „globalističke agende“ čiji je cilj depopulacija Hrvatske i zamjena „autohtonih“ građana „nebijelim strancima“.

U Srbiji narativi „Velike zamjene“ usmjereni protiv muslimana imaju duboke povijesne korijene i proizlaze iz njezine pozicije tranzitne zemlje na balkanskoj migrantskoj ruti. Stoljeća osmanske vladavine i neriješeno pitanje Kosova održavaju nacionalni mit o borbi protiv „turske dominacije“, što oblikuje percepciju bliskoistočnih i sjevernoafričkih migranata kao egzistencijalne prijetnje. Takvo naslijeđe pogoduje konspiratornim interpretacijama migracija. Istraživanja pokazuju da su ta vjerovanja naročito raširena među građanima kojima su bitni suverenitet, konzervativne vrijednosti i religioznost, te migracije tumače kao koordinirani ekonomski, sigurnosni i vjerski plan moćnih elita.

U BiH su se narativi „Velike zamjene“ razvili u kontekstu demografskog pada i pojačanog iseljavanja. Od 2013. zemlja je izgubila gotovo 20% stanovništva – više od 500.000 građana, ponajprije mladih i obrazovanih, napustilo je državu zbog ekonomske stagnacije i političke nestabilnosti. Taj egzodus potiče etnonacionalne strahove od demografskog nestanka, osobito među Hrvatima i Srbima, koji to tumače kao „islamizacijski plan“ bošnjačkih elita ili

Slika 2. Mrežni dijagram glavnih Telegram utjecatelja koji šire teoriju „Velike zamjene“ u Balkanskom trokutu (izvor: REDACT).

globalističkih sila. Slična retorika dolazi iz srbijanskih i hrvatskih medija. Istraživanja pokazuju da velik broj građana vjeruje da izbjegličke migracije predstavljaju smišljeni plan za zamjenu europskog domicilnog stanovništva.

Naša analiza pokazuje da se na internetu narativi „Velike zamjene“ šire ponajprije putem Facebooka i Telegrama. Desničarski političari, populističke stranke i mreže iz dijaspor koriste Facebook za pojačavanje istaknutosti sadržaja, često reciklirajući materijale iz mainstream medija ili s rubnih YouTube kanala, poput onih bivšeg saborskog zastupnika Ivana Pernara, koji prenosi inozemne konspiratorne sadržaje. Na Telegramu kanali poput iSTiNiTO, infoteam1, Novodobastarihratnika i bobjackcat kombiniraju lokalne i globalne teme u brzo-prolaznim, emocionalno nabijenim formatima.

Linkovi prema rubnim portalima i YouTube kanalima poput Mario zna povezuju zatvoreni, samoosnažujući ekosustav „alternativnih informacija“.

Telegram kanali koji imitiraju legitimne medije često imaju izraženiji konspiratorni i rasistički ton, prikazujući migrante kao kriminalce, teroriste ili pijune u globalnim planovima.

Telegram tako privlači najekstremnije varijante retorike „Velike zamjene“. Po doseg, Facebook ostaje dominantna platforma: prema podacima REDACT-a, između siječnja 2018. i travnja 2024. objave povezane s ovom temom prikupile su 652.353 pregleda, dok su Telegram objave imale 171.239.

Iako je Telegram marginalniji, sadržaj na njemu znatno je agresivniji, pojednostavljen i usmjeren na kritiku elita. Za razliku od Zapada, „Velika zamjena“ u Balkanskom trokutu rijetko se pojavljuje na Twitteru/X, čija je korisnička baza mnogo manja.

Objave na Telegramu često su dvojezične (srpski/hrvatski i engleski), kako bi se prikazala njihova globalna vjerodostojnost i pojačalo dijeljenje. Sadržaj je multimedijски – kombinira emotikone, slike, YouTube isječke (npr. s kanala Balkan Info), te titlovane snimke domaćih i stranih „stručnjaka“ i javnih osoba poput Roseanne Barr, rabina koji govori o „judeo-boljševičkim planovima“ ili političara ekstremne desnice poput Nicka Griffina – te prenosi sadržaje s rubnih i mainstream platformi.

Učestalost angažmana oscilira: aktivnost je na Facebooku opala nakon vrhunca pandemije, ali je naglo rasla za vrijeme rasprava o migracijama ili nakon medijski eksponiranih zločina u koje su uključeni migranti. Političari poput Marina Miletića, Ivana Pernara, Ivana Vilibora Sinčića i Mislava Kolakušića održavaju vidljivost plasiranjem teze da je vlast „suučesnik u zamjeni Hrvata“. Na Telegramu, slobodnom od moderiranja, rasprave su dulje, zatvorenije i usmjerene na izgradnju zajednice istomišljenika. Globalne i lokalne identitetske politike se isprepliću: osobe poput Billa Gatesa, Georgea Sorosa, Klausa Schwaba, Zelenskog, Obame, Bidena i Ursule von der Leyen prikazuju se kao arhitekti demografske manipulacije, dok se domaći političari – poput Aleksandra Vučića i Andreja Plenkovića – prikazuju kao izdajnici nacije. Suprotno tome, Viktor Orbán, Donald Trump, R. F. Kennedy Jr. i Marine Le Pen prikazuju se kao branitelji suvereniteta protiv „globalističkog napada“.

U regionalnom diskursu o „Velikoj zamjeni“ identificirali smo tri ključne teme: antagonističke elite, rasne tjeskobe i nacionalističko-populističke strahove. Prvo, promotori govore o „velikom planu globalnih elita“ – WEF-a, WHO-a, Europske komisije – koje navodno orkestriraju depopulaciju i zamjenu europskog stanovništva. Ovi narativi često evociraju izraze poput „Kalgerejevog plana“ ili „bezbožne zavjere liječnika, kapitalista i cionista“. Nacionalni lideri prikazuju se kao marionete Bruxellesa, a migracije kao namjerna „poplava“ „vandala“ i „vojnika prerušenih u izbjeglice“. Ovi narativi miješaju antisemitizam i antiglobalizam, pozivajući se na „Jewropu“, „Veliki Izrael“ i „luciferske globaliste“ koji manipuliraju događajima putem domaće „pete kolone“. Migracija tako postaje dokaz izdaje elite – koordiniranog, egzistencijalnog napada na naciju.

Drugo, pojavljuju se otvoreno rasistički motivi kroz izraze poput „horde nebijelih imigranata“ i „bijeli genocid“. Takvi narativi tvrde da „multirasni eksperiment“ ima za cilj izbrisati bijelu kršćansku Europu. Telegram objave često koriste slike tamnopusitih muškaraca koji napadaju bijele žene, kako bi potaknule moralnu paniku i strah od rasnog uništenja.

Slika 3. Objava na kanalu Telegrama iz Srbije u kojoj se raspravlja o „masovnom uvozu nebijelih migranata s ciljem da uskoro postanu većina“ kao dijelu Agende 2030. @ISTINITO, 30. kolovoza 2023.

Treće, nacionalističko-populistička retorika povezuje migracije s erozijom suvereniteta, prikazujući domaće elite kao suučesnike u demografskoj zamjeni. Čak se i rutinske politike zapošljavanja stranih radnika prikazuju kao tajni planovi za preoblikovanje društva. Odjeci etničkih raseljavanja iz 1990-ih dodatno emocionalno pojačavaju te narative, reinterpreтираjući stare traume kroz prizmu „globalističke zavjere“. Strahovi od demografskog pada, emigracije i gubitka identiteta daju ovim narativima snažnu mobilizacijsku moć. Simbolika autobusa koji noću napuštaju zemlju postaje metafora državnog neuspjeha i ostavljanja naroda na cjedilu.

Konspiratorni akteri koriste te strahove kao komunikacijsko oružje, predstavljajući migracije i mobilnost radne snage kao „neoružanu okupaciju“ ili elitnu zavjeru za brisanje nacionalnog identiteta. Pretvaraju ih u ekonomski isplativ bijes, koji na platformama poput Facebooka generira angažman putem emocije straha. U tim okvirima, mainstream političari prikazuju se kao „marionete stranih sila“, što dodatno urušava povjerenje u institucije. Iako su rasni tropi prisutni, balkanske varijante ove teorije zavjere više naglašavaju suverenitet, demografski opstanak i kulturnu eroziju nego biološki rasizam. Pojmovi poput „democid“ i „etnocid“ koriste se za opisivanje države koja sudjeluje u „nestanku nacije“, čime se demografski strahovi vežu uz populističku i konspiratornu politiku.

4. Studija slučaja: Recepcija rata u Ukrajini u Balkanskom trokutu

Nakon ruske invazije na Ukrajinu u veljači 2022., glavni mediji i političke elite u regiji interpretirali su sukob kroz okvire oblikovane njihovim nacionalnim ratnim iskustvima iz 1990-ih i prevladavajućim geopolitičkim lojalnostima. Kako bi definirali svoj stav o novom ratu, pozvali su se na nacionalne traume iz nedavne prošlosti, ponovno budeći nacionalističke osjećaje i kolektivni osjećaj prijetnje.

U Hrvatskoj je dominantni diskurs povlačio izravne paralele između Ukrajine i Hrvatske početkom 1990-ih – nevina žrtva napadnuta od strane jačeg agresora – stavljajući Rusiju u ulogu koju je nekoć zauzimala Srbija. Ovo manihejsko uokviravanje, povremeno miješano s elementima opravdanog konspiracizma, ostalo je uglavnom stabilno. Glavna iznimka je bio predsjednik Milanović, koji je, iako podržava Ukrajinu, prikazao rat kao posrednički sukob između SAD-a i Rusije „vođen preko ukrajinskih leđa“, ponekad u konspiratornim terminima. Kao odgovor, premijer i drugi dužnosnici često su ga nazivali „ruskim igračem“.

U Srbiji je glavni diskurs u početku bio snažno proruski, a tabloidi su čak tvrdili da je Ukrajina napala Rusiju. Ovaj stav temeljio se na dubokom antizapadnom i anti-NATO osjećaju ukorijenjenom u sankcijama 1990-ih i NATO bombardiranju 1999., kao i na ratnim iskustvima Srbije – posebno na Kosovu. Povijesne veze i pogled na Rusiju kao slavensko-pravoslavnu zaštitnicu dodatno su ojačali podršku. Dok su neki mediji i krajnje desničarske skupine nastavile podržavati ovaj narativ, službeni diskurs postupno se pomaknuo prema priznavanju ruske agresije, ublaženom slabim izražavanjem simpatija prema Ukrajini. Odbijanje Srbije da nametne sankcije Moskvi odražava balansiranje političke elite između integracije u EU i zabrinutosti oko statusa Kosova, koje se još uvijek smatra sastavnim dijelom Srbije. Srpski predsjednik čak je usporedio status Kosova sa statusom okupiranih ukrajinskih regija, pojačavajući svoj tvrdokorni stav prema Kosovu, što je retorika koja se pojačala nakon ruske invazije. Drugdje su u regiji, djelovanje Srbije i oružani incidenti

na sjeveru Kosova smatrani odrazom ruske taktike u Ukrajini i dijelom zajedničkog srpsko-ruskog napora da se destabilizira Balkan i oslabi NATO i EU. Ovi potezi oživjeli su strahove od obnovljenih srpskih teritorijalnih ambicija iz 1990-ih. Takve su se zabrinutosti već pojavile 2021. godine, nakon službene promocije koncepta „srpskog svijeta“ – balkanske analogije „ruskog svijeta“. Susjedne vlade i mediji protumačili su to kao oživljavanje projekta Velike Srbije, koji potiče političke nemire u Crnoj Gori i secesionističku retoriku u bosanskoj Republici Srpskoj. Nakon invazije na Ukrajinu, bošnjački i hrvatski čelnici sve su više prikazivali ovu dinamiku kao provokacije koje podržava Rusija. U Sarajevu su prosvjedi sa sloganima poput „Uči od Sarajeva – Spasi Kijev“ i „Sarajevo razumije“ izražavali solidarnost s Ukrajinom ukorijenjenu u zajedničkoj ratnoj traumi.

Sve spomenute turbulencije i odjeci rata u Ukrajini ponovno su aktivirali rascjepe između teritorijalnog integriteta države naspram autonomije njezinih konstitutivnih dijelova i njihovog daljnjeg spajanja s takozvanom domovinom u mainstream politici, medijima i javnosti u BiH, Hrvatskoj i Srbiji.

Slika 4: 'Iza (gotovo) svakog rata, sukoba, il' konflikta stoji ista mračna klika; „Novog svjetskog poretka.“' Komentar na objavu na Facebooku, 2022.

Naša analiza Facebook stranica i grupa ispitala je reproduciraju li se, pojačavaju ili odstupaju regionalni konspiratorni diskursi od dominantnih nacionalnih narativa. Iz skupa podataka od preko 10.000 objava, analiza 100 najangažiranijih objava pokazala je da su dvije trećine bile konspiratorne, uglavnom potječući s marginalnih Facebook i YouTube kanala, iako su neke došle s mainstream portala i javnih televizijskih kuća. Ovakvi obrasci pokazuju kako su političke interpretacije rata u Ukrajini ojačane pozivanjem na povijesne traume i kroz konspiratorne okvire.

Srbijanski i izvori iz Republike Srpske uglavnom su rat prikazivali kao početak Trećeg svjetskog rata ili bitku protiv, ili za, Novi svjetski poredak, perpetuirajući povijesno ukorijenjene proruske, anti-NATO i antiameričke narative. Značajna iznimka bio je narativ „noža u leđa“, koji je Putinovo priznanje Donjecka i Luganska prikazivao kao opravdano presedanom Međunarodnog suda pravde u slučaju Kosova. Slične teme rjeđe su se pojavljivale u hrvatskim i BiH izvorima, koji su se umjesto toga oslanjali na analogije iz 1990-ih – prikazujući Ukrajinu kao nevinu žrtvu i izjednačavajući Rusiju sa Srbijom, a Putina s Miloševićem.

5. Sektor za borbu protiv dezinformacija u Balkanskom trokutu

Osim mapiranja regionalnog sektora za borbu protiv dezinformacija, REDACT tim proveo je 30 intervjua s ključnim nevladinim organizacijama, novinarima, urednicima, direktorima programa i sveučilištarcima koji se bave borbom protiv dezinformacija. Cilj je bio istražiti kako se u ovom sektoru poimaju dezinformacije i posebice teorije zavjere i kako im se suprotstavljaju, te identificirati glavne izazove sektora. Intervjui su otkrili nijansirano razumijevanje teorije zavjere, ali su istaknuli poteškoće u balansiranju analitičke dubine s ograničenim ljudskim resursima, uz hitnu potrebu za stabilnim, dugoročnim financiranjem. Prema svojem iskustvu, stručnjaci naglašavaju da čak i naizgled bezopasne teorije imaju negativan učinak na Balkanu, a svaka od njih potkopava povjerenje u činjenice, slabi povjerenje u institucije i potiče sumnju među građanima. Također naglašavaju:

Povezanost teorija zavjere s populizmom i političkom retorikom: Populizam i teorija zavjere međusobno se pojačavaju. Populistički vođe, bilo nacionalistički, bilo antisistemski, koriste teorije zavjere kako bi mobilizirali pristaše i diskreditirali protivnike kroz logiku „mi protiv njih“. Migranti, LGBTQ+ aktivisti, oporba i nevladine organizacije označene kao „strani agenti“ postaju neprijatelji u skrivenim planovima protiv nacije. Apokaliptična retorika – tvrdnje o tajnim planovima za uništenje države, ili o konačnoj bitci između dobra i zla – globalno je normalizirana od strane osoba poput Trumpa i Putina i prihvaćena je diljem Balkana. Ekstremno desničarski akteri promoviraju narative o „Velikoj zamjeni“ i „diktaturi EU“, dok ih mainstream populist iskorištavaju kada su im korisni. Vlade se također pozivaju na teorije zavjere za skretanje fokusa, kriveći „strano uplitanje“ umjesto vlastitog neuspjeha u upravljanju. Takve naracije svode složena pitanja poput korupcije ili ekonomskog nazadovanja na priče o tajnim neprijateljima, omogućujući vođama da se pojave kao branitelji naroda dok izbjegavaju odgovornost.

Utjecaj na povjerenje, javno zdravlje i demokraciju: Narativi zavjere narušavaju povjerenje u institucije, stručnjake i znanost – posebno u balkanskim postkonfliktnim društvima gdje je povjerenje već slabo. Za vrijeme pandemije COVID-19, dezinformacije protiv cjepiva potaknule su oklijevanje i oslanjanje na pseudo-lijekove, što je neke koštalo života. Politički, konspiracizam pojačava polarizaciju i netoleranciju, oživljavajući govor mržnje koji je nekoć opravdavao ratno nasilje. Iako je danas suptilnija, takva retorika i dalje dehumanizira migrante i susjede, održavajući osjećaj prijetnje. Tvrdnje o „namještenim izborima“ ili „marionetskim vladama“ nagrizaju demokraciju uvjeravajući građane da tajne snage kontroliraju politiku, potičući apatiju i podršku antisistemskim akterima. Čak i manje značajne priče o zavjeri normaliziraju vjerovanje u skrivene moći, narušavajući racionalnu raspravu i suradnju. U konačnici, dezinformacije slabe društvenu koheziju, produbljuju cinizam i odvrćaju pozornost od stvarnih izazova poput klimatskih promjena i javnog zdravstva.

Digitalni ekosustav i uloga medija: Društvene mreže i online portali šire dezinformacije diljem regije. Platforme poput Facebooka, YouTubea i Telegrama šire laži u roku od nekoliko minuta, pretvarajući Zapadni Balkan u zajednički misinformacijski prostor. Tradicionalni mediji, pod pritiskom ekonomije temeljene na klikovima, povremeno pojačavaju istaknutost neprovjerenih priča, dok tabloidi i talk showovi profitiraju od senzacionalističkih teorija zavjere. Slaba regulacija omogućuje ove prakse, a algoritmi potiču polarizirajući sadržaj, „zarobljavajući“ korisnike u eho komorama koje produbljuju nepovjerenje. Stručnjaci upozoravaju da takva online radikalizacija ima stvarne društvene posljedice, jer se vjerodostojne informacije guše u viralnim mitovima.

Institucionalni i odgovori civilnog društva:

Službeni odgovori ostaju fragmentirani i nedostatni. Vlade su pokrenule male projekte medijske pismenosti i pridružile se inicijativama EU, ali im nedostaju koherentne dugoročne strategije. U Srbiji, gdje dužnosnici često šire dezinformacije, neovisni mediji i nevladine organizacije snose gotovo cijeli teret. Provjeravatelji informacija igraju vitalnu ulogu u razotkrivanju viralnih tvrdnji i partnerstvu s platformama, no njihovi resursi su minimalni, a kazne za širenje neistina rijetke. Regulatori i policija rijetko djeluju protiv izmišljenih priča ili prijetnji. Određeni napredak dolazi iz regionalne suradnje, jer provjeravatelji informacija sve više dijele alate i prate regionalne mreže. Medijska pismenost ostaje najperspektivnije dugoročno rješenje, ali trajni učinak zahtijeva integrirane nastavne planove i programe, obuku učitelja i održivu institucionalnu podršku. Bez jače političke volje, napori ostaju ograničeni na manji broj preopterećenih stručnjaka.

Ljudska strana: prijetnje, iscrpljenost i otpornost: Novinari i provjeravatelji informacija trpe stalno uznemiravanje, kampanje blaćenja i prijetnje smrću, dok slaba provedba zakona omogućuje nekažnjivost. Neovisni mediji suočavaju se s vandalizmom i koordiniranim zastrašivanjem. Kronična izloženost mržnji i lažima uzrokuje iscrpljenost, potičući neke organizacije da ponude psihološku podršku i fleksibilno radno vrijeme. Unatoč tom pritisku, mnogi su i dalje motivirani građanskom dužnošću i neposrednom sviješću o štetnosti dezinformacija. Rastuća prekogranična mreža solidarnosti sada povezuje provjeravatelje informacija koji dijele alate, stručnost i ohrabrenje – tvoreći najdosljedniju i najvjerodostojniju obranu regije od konspiratornih narativa.

Nedostatak sustavnog financiranja ja bih rekla je broj jedan jer kad ti moraš stalno pisati hrpetine projekata izvan onoga što ti je core, onda trebaš hrpu ljudi koji će raditi te projekte, a neće pisati tekstove, što je nama core.“

„Tabloidni mediji funkcionišu na ivici dozvoljenog, ali su se naučili da ne šire previše eksplicitne dezinformacije, više je prisutnije baljezganje gluposti za koje jako teško možete da utvrdite da li je tačno ili nije.“

Pa ljudi imaju potrebu za jasnim odgovorima i da imaju potrebu osjećati se akterima negdje ili barem razumijeti zašto im je loše u životu. Mislim da teorije zavjere to vrlo uspješno nude. Jer ako je sve neka urota elita, ja sam tu nemoćan i zato mi je loše (...) puno je lakše možda kriviti nekog zlog nekog nego kapitalizam i baviti se radničkim organiziranjem, solidarnošću i svim ostalim vrlo teškim i kompliciranim.“

6. Prošireni ključni nalazi

Teorije zavjera

- **Konspiracizam u regiji istaknut je oblik političke imaginacije, normaliziran i među političkim elitama i među građanima:** Oblikovana svojom geopolitičkom poviješću i postkonfliktnom kulturom žrtve ukorijenjenom u kolektivnim traumama, regija pokazuje snažnu sklonost vjerovanju u teorije zavjera. Političke elite snose veliku odgovornost za opetovano korištenje neutemeljenih konspiratornih narativa kao oružja kako bi mobilizirale pristaše, pojačale tjeskobu i produbile polarizaciju – potkopavajući time temelje liberalne demokracije.
- **Konspiracizam ima duboke povijesne korijene:** Od ranih modernih mitova do današnjeg populizma digitalnog doba, konspiracizam je postao trajna politička imaginacija oblikovana vanjskim uplitanjem, ponavljajućom imperijalnom dominacijom i promjenama granica, domaćim diktatorskim i autoritarnim režimima, regionalnim i unutardržavnim sukobima, institucionalnom krhkošću i medijskim sustavima ranjivim na manipulaciju. Ova nasljeđa čine univerzalističke ili američke pristupe razumijevanju i suprotstavljanju teorijama zavjere neadekvatnima za Balkan. Jedno rješenje ne odgovara svima!
- **Regionalni online ekosustav ne poznaje nacionalne granice – teorije zavjere lako se dijele zbog jezičnih sličnosti:** Jezična blizina omogućuje regionalno širenje bez otpora. Srpski mediji često šire narative koji kasnije kruže u hrvatskim i bosanskim online zajednicama ili obrnuto. Takav transnacionalni konspiratorni ekosustav nadilazi političke granice, dok teorije zavjere povezane s ratovima 1990-ih često zrcale međuetničke optužbe. Rješavanje problema konspiracizma stoga zahtijeva koordinirane regionalne strategije.
- **Teorije zavjere su prilagodljive i povezujuće:** Vođene nepovjerenjem i percipiranim prijetnjama egzistenciji i slobodi, narativi zavjere lako se prebacuju s teme na temu (npr. od Covida do Velikog reseta), služe za povezivanje različitih političkih skupina, ponekad se spajaju u super-teorije zavjere i kruže u sličnim dezinformacijskim zajednicama formiranim upravo na takvim temama.
- **Regionalni konspiratorni ekosustav usvaja globalne teorije zavjere i ugrađuje ih u domaći konspiracizam:** Globalne konspiratorne teme, poput „Velike zamjene“, Velikog reseta, Covida, klimatskih promjena, trenutnih sukoba, rodniha pitanja, QAnona itd., dobro su artikulirane u konspiratornim mrežama. Ugrađene su u domaće strahove i brige i povezane s lokalnim teorijama zavjere, posebno o unutarnjim i vanjskim „neprijateljima“ nacije.
- **Konspiracizam pojačava polarizaciju (unutar/između/među zemljama) oslanjajući se na kulturne traume:** Takvo mišljenje pojačava političke podjele, uklapa se u narative kulturnih ratova i čini javnu raspravu emocionalno nabijenijom i nepopustljivijom, posebno one povezane s kulturnim traumama koje proizlaze iz 20. stoljeća. Nedavni primjer je polarizirana regionalna recepcija ruske invazije na Ukrajinu.
- **Vjerovanje u zavjere često odražava sistemske propuste:** Teorije zavjere nisu izolirane dezinformacije, već izrazi javnog razočaranja jazom između političkih obećanja i životne stvarnosti. U regiji obilježenoj desetljećima korupcije, klijentelizma, nestabilnosti i institucionalne slabosti, one odražavaju, prije nego li uzrokuju, demokratski neuspjeh. Iako su često netočne ili obmanjujuće, takve naracije artikuliraju istinsku frustraciju neispunjenim političkim i ekonomskim očekivanjima.

Sektor za borbu protiv dezinformacija

- **Sive zone kompliciraju intervenciju:** Razgovori o zavjerama često zauzimaju sivu zonu između legitimne rasprave i dezinformacija. Na društvenim mrežama šire se putem šifriranih izraza, memova i insinuacija, što otežava njihovo otkrivanje ili regulaciju. Kako politički jezik erodira pod iliberalnim utjecajem, mnoge regionalne elite sada djeluju unutar – ili otvoreno prihvaćaju – ovaj konspiratorni stil, dodatno potkopavajući već krhku demokratsku kulturu i građansku uljuđenost.
- **Sektor borbe protiv dezinformacija je krhak, bez adekvatne podrške i pod prijetnjom:** Sektor borbe protiv dezinformacija je daleko manji i slabiji nego li u Zapadnoj Europi, uvelike se oslanjajući na civilno društvo. Ipak, igra vitalnu ulogu u praćenju, istraživanju, zagovaranju i medijskoj pismenosti. Novinari i provjeravatelji informacija suočavaju se sa stalnim uznemiravanjem, kampanjama blaćenja i prijetnjama smrću, dok je financiranje i dalje nesigurno, resursi oskudni, a nekažnjivost za širenje neistina raširena.
- **Iako su fact-checking i kritike medijske pismenosti korisne, imaju svoja ograničenja:** Takvi pristupi prebacuju odgovornost za rješavanje problema teorija zavjere na korisnike digitalnog sadržaja, a ne na one koji proizvode teorije zavjera ili pružaju platforme za njih. Potrebni su širi pristupi za poboljšanje društvene otpornosti i spremnosti na krize, kao i jača regulatorna rješenja.
- **Kritike često netočno prikazuju rad sektora:** Online rasprave o sektoru za borbu protiv dezinformacija često se temelje na neopravdanim optužbama za cenzuru i karikiranju njihovog rada, ne prepoznajući važnost sektora za borbu protiv antidemokratskih i tendencija k post-istini.
- **Tehnološki orijentirana rješenja ograničavaju mogućnosti dubokih i smislenih promjena:** Rasprave o borbi protiv dezinformacija često previše naglašavaju tehnološka rješenja. No, konspiratorno mišljenje nije prvenstveno digitalno – ono proizlazi iz regionalne političke kulture, politike identiteta i niskog povjerenja u znanost i stručnost. Digitalne platforme omogućuju njegovo širenje, ali trajna promjena zahtijeva dublju transformaciju političke kulture, ne samo tehnologije.
- **Svakodnevni korisnici igraju značajnu ulogu u suzbijanju teorija zavjera:** Obični građani često se suprotstavljaju teorijama zavjera na internetu, no njihovi se naponi zanemaruju, preuveličavajući dominaciju konspiratornih narativa. Mnogim korisnicima je duboko stalo do integriteta informacijskih prostora i trebalo bi ih ohrabriti i osnažiti u osporavanju neistina. Studije temeljene na velikim količinama podataka rijetko uočavaju ovaj kontradiskurs, i pri tom riskiraju pretjerano alarmistički stav prema eho komorama. Štoviše, istraživanja o opravdanom konspiracizmu kao potencijalnoj građanskoj vrlini i dalje nema.

7. Proširene preporuke

1. **Stvoriti prilagođena rješenja:** Iako je vrijedno učiti iz najboljih međunarodnih praksi, regionalni odgovori trebali bi odražavati specifičan socio-politički kontekst Balkana. Istovremeno, međunarodna koordinacija i nadzor su ključni. Države bi trebale surađivati i preko EU-a kako bi dijelile analize prijetnji i najbolje prakse te redovito objavljivati otvorene nacionalne izvještaje i javne baze podataka koje prate konspiratorne trendove, doseg i političke odgovore.
2. **Razumjeti kako teorije zavjere opstaju:** Teorije zavjere nisu samo lažne informacije, već i narativi ukorijenjeni u identitetu, pripadnosti i društvenom kontekstu – što ih čini vrlo „ljepljivima“ i otpornima na pobijanje. Suprotstavljanje njima zahtijeva jednako uvjerljive narative, poput onih usmjerenih na demokratski projekt, te jače odnose utemeljene na povjerenju između demokratskih institucija i zajednica.

3. **Utvrđiti dublje uzroke:** Teorije zavjere ne mogu se odbaciti kao paranoidne zablude – one se često oslanjaju na stvarne društvene i političke probleme. Razumijevanje zašto su ljudi prijemčiviji određenim narativima ključno je za rješavanje njihovih uzroka. Ipak, političke, medijske i rasprave o dezinformacijama previše se usredotočuju na ekstremne slučajeve, a premalo na sivu zonu gdje se teorija zavjere preklapa s legitimnim nezadovoljstvom.
4. **Rješavanje suštinskih problema jačanjem politika i institucija:** Umjesto jadikovki zbog pada povjerenja, institucije ga moraju postati dostojne. Problem nije paranoja građana, već kredibilitet političkih aktera i institucija. Budući da su teorije zavjere simptomi demokratske disfunkcije, napor bi se trebali usredotočiti na jačanje pravednosti, transparentnosti i odgovornosti. Davanje prioriteta borbi protiv korupcije, reformama socijalne skrbi te pravosuđa i javnih službi može izgraditi povjerenje i oslabiti plodno tlo na kojem teorije zavjere uspijevaju.
5. **Destimuliranje online dezinformacija:** Da bismo razumjeli suvremeni konspiracizam, moramo ispitati kako tehničke mogućnosti platformi i financijski poticaji oblikuju online komunikaciju i, što je ključno, kako se povezuju s tradicionalnim medijima i offline svijetom. To zahtijeva da platforme omoguće pristup istraživačima.
6. **Usredotočite se na unaprjeđenje trenutnih modela financiranja rada protiv dezinformacija:** Modele financiranja suzbijanja dezinformacija trebalo bi redizajnirati u konzultaciji sa sektorom kako bi se osigurali pravovremeni i učinkoviti odgovori. Održivo planiranje, jača državna potpora i veća ulaganja su ključni. Vlade bi se trebale usredotočiti na izgradnju građanskih kapaciteta i mehanizme brzog reagiranja, osiguravanjem stabilnog višegodišnjeg financiranja nevladinih organizacija i uspostave međusektorskih, nepristranih centara za koordiniranu komunikaciju, provjeru informacija i djelovanje temeljeno na dokazima.
7. **Gledati dalje od društvenih mreža:** Dok su digitalne platforme pojačale brzinu i doseg teorija zavjera, online mediji samo su jedan dio šireg medijsko-političkog ekosustava. Fokusiranje isključivo na digitalne intervencije nije dovoljno. Učinkovite strategije moraju mapirati i offline i online aktere, institucije i kanale koji podržavaju neopravdani konspiracizam.
8. **Nemojte koristiti konspiracizam kao oružje:** Kada politički vođe koriste neopravdane teorije zavjera u kulturnim ratovima, oni čine više od širenja neistina – narušavaju javno povjerenje i samu demokraciju. Svaka takva upotreba produbljuje institucionalnu krhkost i stvara nove teorije zavjera. Prekid ovog ciklusa zahtijeva otklanjanje demokratskih neuspjeha koji društva čine ranjivima na takve manipulacije.
9. **Ne dopuštajte da iliberalni ili populistički konspiracizam određuje uvjete političkih rasprava:** Budući da konspiratorno prikazivanje problema poput imigracije, homofobije ili povijesnog revizionizma privlači pozornost, mainstream političari često se osjećaju prisiljenima odgovoriti unutar tih okvira. To pojačava, a ne dovodi u pitanje okvir, postupno normalizirajući narative zavjere.
10. **Priznati da je dezinformacija politička kategorija:** Umjesto da društvo dijelimo na branitelje „istine“ i „isprane mozgove“, potrebno je prepoznati da definiranje dezinformacija ili teorija zavjera nikada nije potpuno neutralno – ono uvijek odražava politiku i vrijednosti. Takvo priznavanje ne odbacuje činjenice nego omogućuje iskreniju privrženost politici utemeljenoj na provjerenim informacijama i otvorenoj raspravi kao najpravednijoj i najdemokratskijoj osnovi za kolektivno donošenje odluka.

Bibliografija

- ¹ Ne izvještava o BiH. Podaci koji se odnose na ovu zemlju preuzeti su iz najnovijeg dostupnog izvora: Anida Sokol, *Polarized Public Trust in the Media and Social Networks in Bosnia and Herzegovina* (SEENPM, 2021), <https://seenpm.org/wp-content/uploads/2021/06/Resilience-research-publication-3-BiH-English.pdf>.
- ² Adria Digital Media Observatory, <https://admohub.eu/>.
- ³ Mariâ Nikolaeva Todorova, *Imagining the Balkans* (Oxford University Press, 2009), 17.
- ⁴ John Feffer, 'How to Displace the Great Replacement', 21 October 2019, <https://fpif.org/how-to-displace-the-great-replacement/>.

Ako želite dobiti informacije o budućim događajima ili projektima ili dati svoje povratne informacije o ovom izvještaju, skenirajte ovaj QR kod.

Za više informacija o projektu REDACT:
www.redactproject.sites.er.kcl.ac.uk

